

BEVEZETŐ GONDOLATOK

Baranyi Béla

A Lakóhelyi szegregáció az Encsi és a Sellyei (Siklósi) KSH-körzetben című kutatási program keretében A magyarországi cigány népesség helyzete a 21. század elején című NKFP-kutatás részeként empirikus (kérdőíves adatfelvételen és interjúkon alapuló) elemzéseket végeztünk a csereháti és a dél-baranyai (ormánsági) kistérségokban. A több szempontból is hátrányos helyzetű Encsi, Siklósi és Sellyei KSH-körzetek településein élő cigány népesség kistérségi, települési és oktatási szegregációját vizsgáltuk. A kutatási program két feladat elvégzését tűzte ki célul:

1. A lakóhelyi szegregáció vizsgálatát megalapozó térség tanulmányok, komplex térségleírások elkészítése a csereháti és az ormánsági kistérségekre vonatkozóan;
2. Empirikus kérdőíves vizsgálaton, illetve mélyinterjúkon alapuló elemzések, valamint az iskolai és önkormányzati adatfelvétel alapján esettanulmányok készítése.

A kistérségi, települési szinten megfigyelhető roma szegregációs folyamatokat elemezve az MTA Regionális Kutatások Központját képviselő kutatók, szakterületük sajátosságaiból adódóan – mindenekelőtt a társadalmi-gazdasági folyamatok térbeli alakulását – a lakóhelyi szegregáció térségi-területi sajátosságait és megnyilvánulásait, ok-okozati összefüggéseit – vizsgálták. A munka kezdetekor a területi tudományok elemzési szempontjait figyelembe véve pontosították azokat Baranya, illetve Borsod-Abaúj-Zemplén megyei településcsoportokat, ahol a szegregációs folyamat a legerősebben érezteti hatását. Az eredeti elképzelések szerint Baranya megyében a Siklósi KSH-térségre terjedt volna csak ki a kutatás, de a terepmunka során szerzett tapasztalatok alapján, valamint az időközben bekövetkezett területszervezési változásoknak megfelelően, a Sellyei KSH-térség (30 település), valamint a Siklósi KSH-térség Sellyeivel határos része (20 település) került be a vizsgálatba. A Sellyei kistérség az ország egyik, gazdasági-társadalmi szempontból legelmaradottabb kistérsége, amely a hozzá kapcsolódó 20 siklósi településsel együtt a néprajzi értelemben vett Ormánságot mint tájegységet alkotja.¹

¹ A Siklósi kistérség a vizsgálat fő szempontjai alapján két jelentősen eltérő településcsoportból tevődik össze. Az északi települések Pécs viszonylagos közelsége miatt kedvezőbb gazdasági helyzetben vannak, és nem is rendelkeznek olyan magas roma népességarányal, mint a kistérség déli, határ menti települései (pl. Alsószentmárton, Gordisa, Siklósnagyfalu).

A vizsgálati terület megváltoztatásával tehát 50 településre terjesztettük ki a dél-baranyai szegregációs elemzést, Ez a halmozottan hátrányos helyzetű településcsoport 41 olyan községet is magában foglal, amelyet a 2003/7. számú kormányrendelet társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból eleve elmaradott településnek nyilvánított.

Hasonló döntés született az Encsi KSH-térsséggel kapcsolatos elemzés esetében is. Az empirikus vizsgálatok eredendően az Encsi KSH-kistérségre irányultak volna, holott a roma népességű települések nagyobb arányban vannak jelen a tágabb kiterjedésű Cserehát természetföldrajzi tájegység területén. A Cserehát ugyanis az Encsi KSH-térsség nyugati területeit, a Szikszói KSH-térsség szinte egészét, valamint az Edelényi KSH-kistérség keleti felét foglalja magában. A Cserehátnál valamelyest nagyobb három KSH-kistérség 125 településén közel 90 ezer ember él, míg a 615 km² területű Belső-Cserehát 56 településén 11 ezer lakos él viszonylagos elzártágban, általános recesszió körülményei közepette.

A természetföldrajzi, de legalább ennyire társadalom-földrajzi tartalmat hordozó Cserehát a Hernád, Bódva, és Sajó folyók és az országhatár által közrefogott, csúcsára állított háromszögre emlékeztet. Az 1847 négyzetkilométernyi szigetszerűen zárt terület az 1989-ben, az országban elsőként alakult Cserehádi Településszövetség 50 települését is magában foglalja. Az Encsi kistérségben elvégzett kérdőíves vizsgálatokat meggyőződésünk szerint jól kiegészítette a Cserehát egészére kiterjedő, a területi tudományok módszereivel elvégzett komplex elemzés. A legnagyobb lokális roma közösségek a Hernád völgyében és a Hernádtól nyugatra elhelyezkedő területen fekszenek: pl. Beret, Csenyéte, Fáj, Szemere, Pusztaradvány. Ezek a települések összefüggő területet alkotnak az Edelényi és Szikszói kistérségekkel. A Belső-Cserehát területén tehát a magas cigány népességarányral rendelkező települések egésze helyezkedik el, esetenként már-már zárt etnikai tömbökben.

A magyarországi roma népesség problémáit talán a legjellemzőbben tükröző két, jellemzően aprófalvas kistérségben, a Cserehát és a dél-baranyai Ormátságban figyelhető meg leginkább az a szoros összefüggés, amely egy terület, kistérség vagy település mérete, gazdasági potenciálja, a munkalehetőségek száma és a cigány népesség száma, illetve aránya, valamint társadalmi-gazdasági helyzete között mutatható ki. Elemzésünk során igyekeztünk figyelembe venni mindazokat a tényezőket, amelyek magyarázatot adhatnak arra, hogy egymástól földrajzilag távol eső kistérségben miért fordul elő jelentősen nagyobb számban a cigányság azokon a településeken, ahol rossz a gazdasági helyzet, kevés a munkahely. A rossz anyagi helyzetű cigányság fokozatosan kiszorul a régiók, kistérségek gazdaságilag prosperáló központi részeiből, s egyre nagyobb számban telepszik meg a mostohább feltételeket nyújtó településeken. Mindez felgyorsítja a roma népesség területi, települési szegregációját, azt a köznyelvben „elcigányosodásnak” nevezett folyamatot, amely senkinek sem jó. Ezeknek a változásoknak a kiváltó okait, összefüggéseit és következményeit igyekeztünk több szempontból megvizsgálni. A szegregációt nemcsak települési viszonylatban szükséges elemezni, azaz, hogy cigányok és

nem cigányok mennyire élnek elkülönülten egymástól, hanem tágabb gazdasági-társadalmi, térségi-települési összefüggésekben is.

A szegregáció térségi-területi vagy éppen lakóhelyi jellemzői, a kialakult társadalmi-gazdasági körülmények különbözőképpen érintik és differenciálják a roma népességet. Különösen erősen érvényesül a lakóhelyi és a települési szegregáció a halmozottan hátrányos helyzetű kistérségekben. Mind a Cserháton, mind pedig az Ormánságban – a már korábban meglévő társadalmi, gazdasági, foglalkoztatási, szociális, iskoláztatási problémák következményeként – az átlagosnál is súlyosabb gondként jelentkezik a romakérdés. A roma közösségek települési, területi koncentrációjával, szegregálódásával az esetek többségében együtt jár a közösségek tagjainak szegénysége, szociális és kulturális ellehetetlenülése.

A két tájegységben a történelmi örökségnek, a településhálózat főbb jellemzőinek, a cigányság térségi-demográfiai jelenlétének, az erodált társadalmi szerkezet sajátosságainak, a roma munkanélküliség súlyos következményeinek, valamint a romakérdés egyéb társadalmi-gazdasági összefüggéseinek a számbavétele után azt is megvizsgáltuk, hogy a települési szint mellett milyen körülményekre vezethető vissza a szegregáció térségi-területi kiterjedése. Azt látjuk, hogy külső beavatkozás, fejlesztés, átfogó rendezési tervek nélkül a cigányság számának és arányának a térségen belüli növekedése, területi kiegyenlítődése óhatatlanul erősíteni fogja a kistérségeken, tájegységeken belüli polarizációt.

A már kialakult cigány többségű falucsoportoknak a szomszédos falvakkal, kisebb falucsoportokkal való „összenövése” a Cserhát belsejének és az Ormánság egyes területeinek teljes, térségi szintű szegregálódását vetíti előre, ami a jelenlegi tendenciák változatlansága mellett további hanyatlással, etnikai színezetű szociális feszültségekkel, konfliktusokkal járhat együtt.

A magyarországi aprófalvak helyzetével korábban már számos kutatás foglalkozott, több esettanulmány, szociográfia készült a vizsgált kistérségekben is. Ezek a tanulmányok részletesen leírták az elmúlt évtizedek politikai döntéseinek migrációs hatásait. A munkalehetőségekkel, vállalkozói képességekkel, anyagi javakkal rendelkezők jobb helyzetű falvakba költöztek. A megüresedő házakba általában a falusi szegénység legelesettebb rétegeinek képviselői, valamint a cigánytelepek lakói költöztek.

A magyarországi cigányság települési és térségi szintű szegregációjának kiváltó okai közt az eddigienél is nagyobb figyelmet kell fordítani a roma népesség munkaerőpiacról történt tömeges kiszorulásának. A cigány népesség jelentős része nem rendelkezik olyan piacképes tudással, ami lehetővé tenné számára a biztos megélhetést. A lakóhelyi bezártság, a családok szociális helyzete a következő generáció számára az iskoláztatás, piacképes tudás, szakma megszerzését teszi lehetetlenné, továbbörökítve a szegénységet. Éppen ezért az oktatási szegregáció kutatásában az eddigieknél sokkal jobban figyelembe kell venni a vizsgált települések, kistérségek szociális, foglalkoztatási, infrastrukturális helyzetét.

Az újabb, még messze nem lezárt kutatások is azt támasztják alá, hogy több vizsgált faluban olyan csonka társadalmak alakultak ki, ahol a falu lakóinak je-

lentős részére jellemző a többgenerációs szegénység, alacsony iskolázottság, illetve a rossz érdekérvényesítő képesség. A roma népesség helyzete a rendszerváltó évtizedben sem sokat változott. Úgy tűnik, mintha a mindenkori hatalom is leírta volna ezeket a térségeket, és nem áldoz kellő figyelmet, nem koncentrált megfelelő eszközt, pénzt a felzárkóztatásukra, nem képes választási ciklusokon átívelő fejlesztési programokat beindítani.

A Sellyei (és Siklósi) és az Encsi KSH-körzetben 2002 tavaszán adatfelvétel készült minden önkormányzatnál, illetve minden iskolában. A Virág Tünde vezette adatfelvétel során megállapítást nyert, hogy az Encsi kistérség iskoláiban tanító tanárok a településeken lakó iskolások 43,6 százalékát mondták cigánynak, 38,4 százalékát szegénynek. A cigány tanulók közül 61,4 százalékot, a nem cigány tanulók közül 20,4 százalékot mondtak szegénynek. A gyerekek 32,5 százaléka olyan családból érkezett, ahol a szülőknek nem volt állandó jövedelme, s csak segélyekből, járadékokból, alkalmi munkákból élnek. Az országban ma is ebben a kistérségben a legmagasabb a munkanélküliség. Ha etnikai csoportonként nézzük ugyanezt az adatot, elmondható, hogy a cigány gyerekek 66,2 százaléka, míg a nem cigány gyerekeknek csak a 9,2 százaléka élt olyan családban, ahol nincs állandó munkából szerzett jövedelem.

Az 1980-as évek végén az Encsi kistérségben még csak egyetlen gettósodott aprófaluról lehetett beszélni, ma már 17 olyan település létezik, ahol a falvakban élő általános iskolás korú gyerekek 39,2 százaléka a többségi társadalomtól teljesen szegregált, gettósodott körülmények között él. Ez a jelenség mind nagyságát, mind formáját tekintve teljesen új, nem értelmezhető a korábbi falu–cigánytelep, gettósodott aprófaluk kategóriáiban. Itt egy teljesen új szegregációs mintával találkozunk. E folyamat eredményeképpen az iskolák polarizálódtak. Kialakultak a „központi” iskolák, ahol a települési átlagnál alacsonyabb a cigány gyermekek aránya. Ezekbe az iskolákba a nem cigány, nem szegény szülők más településekről is elhozzák gyerekeiket, abban a nem megalapozatlan hitben, hogy ez az iskola tud mobilitási esélyt nyújtani gyerekeiknek. A „cigány” iskolákban többségében vannak azok a halmozottan hátrányos helyzetű, többségében cigány gyerekek, akiknek mobilitási esélyt teremtő oktatása a mintakövetést nyújtó csoport jelenléte nélkül, a problémára pedagógiaileg kevésbé felkészített tanárokkal szinte lehetetlen. Ezzel a lakóhelyi egyenlőtlenségekből adódó hátrány az iskolarendszeren keresztül öröklődik.

A teljes körű adatfelvétel alapján látható, hogy ez nemcsak az aprófalvakra jellemző, hanem más, nagyobb lélekszámú, kedvező forgalmi helyzetű vagy volt alsó fokú központokra is; összességében a térségben található települések többségére jellemző ez a tendencia, és ezek a települések összefüggő területet alkotnak. A településeken lakók kisebb vagy nagyobb részben, vagy teljes egészük nem egyszerűen a lakóhelyén belül él kirekesztve, hanem maga a lakóhely, a települések vannak elszigetelve a többségi társadalomtól.

A Sellyei kistérségben nem történt meg az Encsi kistérséghez hasonló demográfiai trendváltás. A Sellyei kistérség lakónépessége az évtizedes trendeknek megfelelően tovább fogy. Ez igaz mind a kistérségi központra, mind a fal-

vakra vonatkozóan. A tanárok a gyerekek 36,5 százalékát mondták cigánynak, ami jóval alacsonyabb arány az Encsi kistérség adatainál. A cigányok és nem cigányok szociális helyzete és foglalkoztatottságbeli különbözősége azonos az Encsi kistérséggel, mégis a jóval kedvezőbb gazdasági környezet miatt a cigányok foglalkoztatottsága kedvezőbb, mint az Encsi kistérségben. A cigány gyerekek 17,1 százaléka, (szemben az Encsi 6,5 százalékkal) érkezik olyan családból, ahol két állandó jövedelem van, 52,5 százaléka ellenben (szemben az Encsi 66,2 százalékkal) csak segélyekből él. A cigány tanulók településnagyság szerinti megoszlását vizsgálva szembetűnő, hogy a cigány tanulók koncentrációja megmaradt az aprófalvakban, a nagyobb településeken azonban jóval alacsonyabb az arányuk. Nem tapasztalható az Encsi kistérségben leírt jelenség, ahol a cigány tanulók magas koncentrációja a nagyobb településeken is jellemzővé vált. A településeket a cigány tanulók aránya szerint csoportosítva a településeket viszont jól látszik, hogy ebben a kistérségben nem beszélhetünk nagyobb területre kiterjedő gettósodási folyamatról, hiszen itt a probléma csak az aprófalvakra korlátozódik, és jóval kevesebb települést és gyereket érint.

A kötetbe sorolt tanulmányok – legalábbis a szerzők szándékai szerint – hozzájárulhatnak a lakóhelyi szegregáció kérdéseinek értelmezéséhez, az esetleges lehetséges megoldások kimunkálásához. A két halmozottan hátrányos, gazdasági-társadalmi válság sújtotta térségben – a Csereháton és az Ormánységben –, ahol a roma szegregáció már nem tekinthető önszabályozó folyamatnak, nagy szükség lenne átgondolt, rendszerszerű és távlatos térségfejlesztési programokra, amelyek minden bizonnyal a kérdés etnikai vonatkozásaira is jótékony hatással lehetnének.